

ROCZNIK TOMISTYCZNY
8 (2019)

ROCZNIK TOMISTYCZNY
8 (2019)

ΘΩΜΙΣΜΟΣ ΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
ANNARIUS THOMISTICUS
THOMISTIC YEARBOOK
THOMISTISCHES JAHRBUCH
ANNUAIRE THOMISTIQUE
ANNUARIO TOMISTICO
TOMISTICKÁ ROČENKA

ROCZNIK TOMISTYCZNY
8 (2019)

Naukowe Towarzystwo Tomistyczne
WARSZAWA

KOMITET REDAKCYJNY / EDITORIAL BOARD:

Michał Zembrzuski (sekretarz / secretary), Magdalena Płotka (zastępca redaktora naczelnego / deputy editor), Dawid Lipski, Natalia Herold (internet), Izabella Andrzejuk, Artur Andrzejuk (redaktor naczelny / editor-in-chief)

RADA NAUKOWA / SCIENTIFIC COUNCIL:

Adam Wielomski, Stanisław Wielgus, Antoni B. Stępień, Sławomir Sobczak, Arkady Rzegocki, Andrzej Maryniarczyk, Marcin Karas, Krzysztof Kalka, Mieczysław Gogacz, Pavol Dancák, Paul J. Cornish, Mehmet Zeki Aydin, Artur Andrzejuk, Anton Adam.

RECENZENCI / REVIEWERS

Antoni B. Stępień, Karolina Ćwik, Paul J. Cornish, Tomasz Pawlikowski, Marie-Dominique Goutierre, Piotr Mazur, Grzegorz Hołub, Andrzej Jonkisz, Marek Prokop, Mikołaj Krasnodębski, Piotr Roszak, Henryk Anzulewicz, Piotr Jaroszyński, Imelda Chłodna-Błach

REDAKCJA JĘZYKOWA / LANGUAGE EDITORS

Elżbieta Pachciarek (j. polski), Bernice McManus-Falkowska, Ewa A. Pichola, Magdalena Płotka (j. angielski), Christel Martin, Iwona Bartnicka (j. francuski), Adam M. Filipowicz, Michał Zembrzuski (greka, łacina)

PROJEKT OKŁADKI

Mieczysław Knut

OPRACOWANIE GRAFICZNE, SKŁAD I ŁAMANIE

Maciej Głowacki

© Artur Andrzejuk / Naukowe Towarzystwo Tomistyczne (wydawca / editor)

Warszawa 2019

ISSN 2300-1976

Rocznik Tomistyczny ukazuje się dzięki pomocy Jacka Sińskiego

Redakcja Rocznika Tomistycznego

ul. Klonowa 2/2

05-806 Komorów POLSKA

www.roczniktomistyczny.pl

e-mail: redakcja@roczniktomistyczny.pl

Druk i dystrybucja:

WYDAWNICTWO von borowiecky

05-250 Radzymin

ul. Korczaka 9E

tel./fax (0 22) 631 43 93,

tel. 0 501 102 977

www.vb.com.pl e-mail: ksiegaria@vb.com.pl

WYDAWNICTWO
von borowiecky

Spis treści

Od Redakcji.....	11
Richard Fafara Ideologia i filozofia arystotelesowska.....	13
Mieczysław Gogacz La vérité, fondement de l'éthique.....	23
Peter A. Redpath Why Western Catholic Higher Education Needs to Recover Its Soul.....	31
Dawid Lipski Nauczanie etyki w szkołach podstawowych – kilka uwag.....	37

Rozprawy i artykuły

Marek P. Prokop Wpływ filozofii Awicenny na metafizykę Tomasza z Akwinu. Przegląd źródeł i opracowań.....	47
Magdalena Płotka Hylemorficzna jedność radości: ujęcie Awicenny i św. Tomasza z Akwinu.....	61
Andrzej T. Kubanowski The Elements of Thomas Aquinas' Theology of the Church in his <i>Commentary on Letter to Ephesians</i>	73
Marian Kowalski Die Architektur der Summa theologiae des Thomas von Aquin.....	87
Marcin Trepczyński The Aquinas's paths of thinking about predestination in the <i>Summa Theologiae</i>	103
Michał Zembrzusiński Poznanie Adama i wiedza Chrystusa a intelekt możliwościowy i czynny. Ujęcie Tomasza z Akwinu.....	123
Marcin Sieńkowski Koncepcja intelektu a rozumienie wiary. Zestawienie poglądów Tomasza z Akwinu, Immanuela Kanta i Augusta Comte'a.....	139
Artur Andrzejuk Antropologiczne podstawy etyki.....	157
Tomasz Ćwiertniak Tomizm egzystencjalny Mieczysława A. Krąpca a tomizm konsekwentny Mieczysława Gogacza. Ku analizie porównawczej.....	173
Marian Kryk Ojciec Jacek Woroniecki: Filozoficzne źródła i konsekwencje Rewolucji Francuskiej.....	197
Marcin Karas Filozofia tomistyczna w środowiskach integrizmu katolickiego w Polsce.....	215

Izabella Andrzejuk	
Patriotyzm w etyce tomistycznej	229
Marcin Worek	
Wyznaczniki realizmu filozoficznego w rozumieniu M.A. Krąpca i É. Gilsona	241
Kacper K. Sakowicz	
Spór o koncepcję życia. Polemika Mieczysława A. Krąpca z Kazimierzem Kłósakiem	257
Ewa Agnieszka Pichola	
Dietrich von Hildebrand's Correction of the Teaching on the End of Catholic Marriage	275

Edycje i tłumaczenia

Marek Prokop	
Al-Kindi, <i>Pismo o intelekcie</i>. Wprowadzenie do przekładu z języka arabskiego	297
Michał Zembrzusi	
Al-Kindi, <i>O intelekcie</i>. Wprowadzenie do przekładu z języka łacińskiego	301
Al-Kindi	
<i>Risala fīl-'Aql</i>	308
Al-Kindi	
<i>Pismo o intelekcie</i> (tłum. Marek P. Prokop)	308
Al-Kindi	
<i>De intellectu (et intellecto)</i> (tłum na łac. Dominik Gundissalvi?)	309
Al-Kindi	
<i>O intelekcie (i tym, co poznane intelektualnie)</i> (tłum. Michał Zembrzusi)	309

Sprawozdania i recenzje

Natalia Herold	
Działalność Naukowego Towarzystwa Tomistycznego w roku akademickim 2018-2019	323
Izabella Andrzejuk	
Konferencja „Tomizm konsekwentny” z okazji 92. urodzin prof. Mieczysława Gogacza 17 listopada 2018	339
Krzysztof Kalka	
Recenzja: Urszula Wolska, <i>Człowiek rzecz czy osoba?</i> Wydawnictwo von borowiecky, Radzymin 2017, stron 331	343
Maciej Nowak	
Recenzja: Paweł Rojek, <i>Tropy i uniwersalia. Badania ontologiczne</i>, Wydawnictwo Naukowe Semper Warszawa 2019, stron 296	347

Stanisław Janeczek Mieczysław Gogacz – filozof klasyczny. Recenzja: A. Andrzejuk, D. Lipski, M. Płotka, M. Zembrzuski, <i>Mieczysław Gogacz</i> , red. A. Andrzejuk, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie 2019, stron 236; toż w wersji angielskiej, tamże, stron 245	353
Jerzy Tupikowski Recenzja: M.T. Handzel, <i>Teoria poznania samego siebie Hryhorija Sawycza Skoworody</i> , Głogów-Kraków: Theos – Logos 2019, stron 200	361
Nota o autorach.....	365

Table of Contents

Editorial.....	11
Richard Fafara Ideology and Aristotelian philosophy.....	13
Mieczysław Gogacz The truth as a basis for ethics.....	23
Peter A. Redpath Why Western Catholic Higher Education Needs to Recover Its Soul.....	31
Dawid Lipski Teaching of ethics in primary schools – a few remarks.....	37

Dissertations and Articles

Marek P. Prokop Influence of Avicenna's philosophy on the metaphysics of Thomas Aquinas. Review of sources and studies.....	47
Magdalena Płotka Hylomorphic unity of joy: Avicenna's and Thomas Aquinas's accounts.....	61
Andrzej T. Kubanowski The Elements of Thomas Aquinas' Theology of the Church in his <i>Commentary on Letter to Ephesians</i>	73
Marian Kowalski The Architecture of Thomas Aquinas's <i>Summa theologiae</i>	87
Marcin Trepczyński The Aquinas's paths of thinking about predestination in the <i>Summa Theologiae</i>	103
Michał Zembrzuski The Cognition of Adam and Knowledge of Christ in the Context of Potential and Agent Intellect.....	123
Marcin Sieńkowski The conception of the intellect and the understanding of faith. A juxtaposition of the views of Thomas Aquinas, Immanuel Kant and Auguste Comte.....	139
Artur Andrzejuk Anthropological foundations of ethics.....	157
Tomasz Ćwiertniak The Existential Thomism of Mieczysław A. Krąpiec and Consequential Thomism of Mieczysław Gogacz. Perspectives for Comparative Analysis.....	173
Marian Kryk Father Jacek Woroniecki: Philosophical sources and consequences of the French Revolution.....	197
Marcin Karas Thomism in Polish Roman Catholic Integristic movement today.....	215

Izabella Andrzejuk	
Patriotism in thomistic ethics	229
Marcin Worek	
Determinants of philosophical realism according to Étienne Gilson and Mieczysław Albert Krąpiec	241
Kacper K. Sakowicz	
A dispute about the concept of life. Discussion of Mieczysław A. Krąpiec with Kazimierz Kłósak	257
Ewa Agnieszka Pichola	
Dietrich von Hildebrand's Correction of the Teaching on the End of Catholic Marriage	275

Editions and Translations

Marek Prokop	
Al-Kindi, <i>On intellect. Introduction to the Arabic translation</i>	297
Michał Zembrzuski	
Al-Kindi, <i>On intellect. Introduction to the Latin translation</i>	301
Al-Kindi	
<i>Risala fīl-'Aql</i>	308
Al-Kindi	
<i>On intellect</i> (trans. Marek P. Prokop)	308
Al-Kindi	
<i>De intellectu (et intellectu)</i> (trans. from Latin by Dominic Gundissalvi?)	309
Al-Kindi	
<i>On intellect (and what is intellectually cognized)</i> (trans. Michał Zembrzuski)	309

Reports and Reviews

Natalia Herold	
Activities of the Scientific Thomistic Society in the academic year 2018-2019	323
Izabella Andrzejuk	
„Consequential Tomism” conference on the occasion of the 92nd birthday of prof. Mieczysław Gogacz November 17, 2018	339
Krzysztof Kalka	
Rev.: Urszula Wolska, <i>Człowiek rzecz czy osoba?</i> Wydawnictwo von borowiecky, Radzymin 2017, pages 331	343
Maciej Nowak	
Rev.: Paweł Rojek, <i>Tropy i uniwersalia. Badania ontologiczne</i>, Wydawnictwo Naukowe Semper Warszawa 2019, pages 296	347

Stanisław Janeczek	
Mieczysław Gogacz – filozof klasyczny. Review: A. Andrzejuk, D. Lipski, M. Płotka, M. Zembrzuski, <i>Mieczysław Gogacz</i> , ed. A. Andrzejuk, Cracow: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum in Cracow 2019, pages 236; English version, <i>ibidem</i> , pages 245	353
Jerzy Tupikowski	
Review: M.T. Handzel, <i>Teoria poznania samego siebie Hryhorija Sawycza Skowrody</i> , Głogów-Cracow: Theos – Logos 2019, pages 200	361
Note about authors	421

Antropologiczne podstawy etyki

Słowa kluczowe: etyka, osoba ludzka, intelekt, wola, sumienie

Przekonanie o wyjątkowości człowieka było wspólne wielu filozofom i to reprezentującym różne nurty myślenia. Platon uznał człowieka za duszę uwięzioną w ciele. Ojczyzną duszy był świat bogów i idei, na ziemi była zaś tylko pielgrzymem. Arystoteles, stosując zgodnie ze swoją metodologią poznanie empiryczne, stwierdził, że człowiek to zwierzę rozumne. Ta rozumność była dla Arystotelesa czymś tak wyjątkowym, że aż boskim. Plotyn, twórca neoplatonizmu, głosił, że człowiek to *anima in horizonte* (dusza na granicy) świata materialnego i świata duchowego, co daje człowiekowi wyjątkową pozycję w całym *universum*.

To przekonanie o wyjątkowości człowieka w pojęcia filozoficzne przekuł Boecjusz, formułując swą słynną definicję osoby jako *rationalis naturae individua substantia* (byt jednostkowy o rozumnej naturze). Święty Tomasz akceptował tę definicję, wprowadzając w niej różne modyfikacje w zależności od kontekstu ujmowania tego zagadnienia¹. Z jego rozważań wynika określenie osoby za pomocą swoistych „punktów brzegowych”, które sam Akwinata określa jako *constitutiva personae*. Są nimi: jednostkowość, rozumność, wolność oraz relacje osobowe.

Prof. dr hab. Artur Andrzejuk, profesor zwyczajny Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, w którym kieruje Sekcją Historii Filozofii. Przewodniczący Naukowego Towarzystwa Tomistycznego, redaktor naczelny Rocznika Tomistycznego.

¹ Problemowi ujęcia osoby w tekstach Tomasza z Akwinu poświęcono osobny tom: *Subsystemacja i osoba według św. Tomasza z Akwinu*, red. M. Gogacz, seria: Opera Philosophorum Medii Aevi, t. 8, Warszawa 1987. Mirosław Kaczorek w rozprawie pt. *Teoria osoby w „Summa Theologiae” św. Tomasza z Akwinu* (tamże, s. 107-195) ciekawie ukazuje, jak Tomasz osobę opisuje z różnych punktów widzenia, jakby chciał zwrócić uwagę czytelnika bardziej na desygnat pojęcia osoby (czyli sam byt osobowy) niż na definicję.

Człowiek jako osoba

Jednostkowość, podkreślana mocno już przez Boecjusza, wskazuje, że osobą, czyli czymś – jak mówi Tomasz – „najdoskonalszym w naturze” jest wyłącznie jednostkowy, realny byt rozumny. Wynika z tego, że osobami w sensie filozoficznym nie są instytucje i wspólnoty, nawet jeśli nazywa się je dziś „osobami prawnymi”, odróżniając je od pojedynczych ludzi, których określa się jako „osoby fizyczne”. Tę wyjątkową wartość osoby ludzkiej trafnie, choć drastycznie, przedstawił w swym wierszu Tadeusz Różewicz:

ta staruszka która
ciągnie na powrozie kozę
jest potrzebniejsza
i cenniejsza
niż siedem cudów świata
kto myśli i czuje
że ona jest niepotrzebna
ten jest ludobójcą².

Dodajmy, że jednostkowość osoby jest podstawą jej indywidualności, niepowtarzalności, wyjątkowości. Każda osoba jest niezastępowalna, nieprzekazywalna, jedyna w swoim rodzaju³.

Rozumność oznacza, że osoba dysponuje poznaniem przekraczającym fizyczną poznaną przedmiotów – może je ująć w ich istocie, określić sposoby ich bytowania, utworzyć ich abstrakcyjne pojęcia ogólne (rodzajowe, gatunkowe) lub transcendentálne. Śladem posia-

dania tak określonej rozumności jest bezinteresowne pragnienie poznania: wiedzy, aby wiedzieć, takiej, której w żaden sposób nie da się praktycznie spżytkować.

Wolność oznacza najpierw, że osoba nie jest całkowicie zdeterminowana swą psycho-fizyczną naturą. Owszem, jesteśmy ograniczeni w różnych sprawach przez swoją duchowo-fizyczną strukturę. Uzależnia nas ona bowiem od przyciągania ziemskiego, powietrza, odpowiedniej temperatury, powoduje konieczność odżywiania, odpoczynku. Jednakże poza sferą konieczności dysponujemy też sferą wolności. Dobro, którego pragniemy (przynajmniej dla siebie), możemy osiągać różnymi drogami. Oczywiście konieczne jest do tego rozumne rozeznanie, zastanowienie się, czasem oszacowanie ryzyka. Wynika z tego, że nasza wolność jest przedłużeniem naszej rozumności – jej swoistym skutkiem. Tak przynajmniej ujmował to Arystoteles, który w rozumności dostrzegał naszą „jakościową” różnicę w stosunku do zwierząt i widział jej przejawy w różnych dziedzinach życia, formułując lapidarną formułę: „rozum zamiast pazurów”. Wspominano już, że dziś często zwalnia się człowieka z odpowiedzialności za działania, przekonując, że wolność jest fikcją, że wszystkie nasze działania są zdeterminowane biologicznie, psychicznie lub społecznie. Trudno

² Tadeusz Różewicz, z wiersza pt. *W środku życia*.

³ Nieprawdziwe jest popularne stwierdzenie, że nie ma ludzi niezastąpionych. Trafnie podważył to Janusz Kapusta, który w jednym ze swoich rysunków z serii „plus-minus” napisał: „jeśli każdy jest do zastąpienia, nawet papież, czy również twoja matka?”, zob. J. Kapusta, *Plus minus. Podręcznik myślenia*, Poznań 2014, s. 43.

jednak nie zauważyć, że ludzkie działania są często tak absurdalne, że nie za bardzo można przypisać je naturze, np. człowiek może zdecydować się na samozniszczenie, czego nie spotykamy w świecie zwierząt i roślin.

Relacje osobowe, które z pozoru przypominają instynktowne związki zwierząt, pewien niespotykany w przyrodzie paradoks mają wprost wpisany w swoją strukturę. Oto bowiem człowiekowi bardziej niż na swoim dobru zależy na dobru jakiejś innej osoby, stawia ją niejako przed sobą, jest gotów poświęcić dla niej wszystko, co ma najcenniejszego. Takie skutki powoduje miłość – nie spotykamy takich postaw w świecie przyrody, tylko osoba nawiązuje z innymi osobami relacje o tak wyjątkowym charakterze.

Teoria relacji osobowych dopełnia ujęcie osoby w tekstach św. Tomasza. Tradycyjnie jeszcze mówi się w filozofii o skutkach wyjątkowej struktury bytu osobowego. Te skutki to autonomia osoby (*ens in se*) i podmiotowość osoby (*ens per se*). Autonomia osoby oznacza, że jest ona wyposażona w podstawy niezależnego poznawania (intelekt) i decydowania (wola). Natomiast podmiotowość ozna-

cza, że osoba jest autorem swoich działań poznawczych i decyzyjnych.

Przedstawione cechy osoby stanowią nie tylko o jej wyjątkowej pozycji wśród bytów (określanej jako godność osoby), ale także implikują uprawnienia osoby, sytuujące się w obrębie prawa naturalnego. Poznanie intelektualne, którym dysponuje osoba, powoduje, że jej naturalnym prawem jest prawo do prawdy, jej poznawania, dowiadywania się, swobody jej poszukiwania. Posiadanie woli implikuje wolność osoby, jej prawo do stanowienia o sobie, do dowolnego wyboru drogi życiowej, swobody działań szczegółowych, relacji z innymi, postępowania w różnych sprawach. Oczywiście, wolność tak rozumiana wiąże się zawsze z odpowiedzialnością za podejmowane działania. Zwracał na to szczególną uwagę Karol Wojtyła, odnosząc to do postępowania osób wiążących się miłością. Ciekawie też sformułował implikację, jaka wynika z faktu nawiązywania przez osobę relacji osobowych. Nazwał ją „normą personalistyczną”, która mówi, iż „osoba jest takim dobrem, że właściwe i pełnowartościowe odniesienie do niej stanowi tylko miłość”⁴.

Intelekt i wola

Poznanie intelektualne i wolne postępowanie realizują się w człowieku dzięki wyposażeniu go w podmioty (swoiste narzędzia), umożliwiające mu te działania, oraz dzięki nabywaniu przez człowieka umie-

jętności posługiwania się tymi narzędziami. Owe narzędzia nazwano „władzami” a umiejętności posługiwania się nimi – „sprawnościami”. Władzami poznawczymi w człowieku są intelekt czynny (*intel-*

⁴ K. Wojtyła, *Miłość i odpowiedzialność*, Lublin, 1986, s. 42. Zob. też: K. Goszcz, A. Andrzejuk, *Norma personalistyczna jako sposób ochrony osób w książce „Miłość i odpowiedzialność” Karola Wojtyły*, w: *Ochrona życia i zdrowia człowieka w nauczaniu Jana Pawła II*, prac. zbior., red. J. Czartoszewski, Warszawa 2006, s. 185-191.

lectus agens) i intelekt możnościowy (*intellectus possibilis*). Władzę decydowania nazwano wolą (*voluntas*). Ich działania powiązane są – i to wielopłaszczyznowo – z funkcjonowaniem ciała i zmysłów. Intelekt czynny „operuje” w poznawczej sferze zmysłowej, wola ma nieustanny kontakt z uczuciami. Powoduje to określone konsekwencje dla ludzkiego działania i dodatkowo je komplikuje⁵.

Dla moralności zasadnicze znacznie mają sprawności (czyli umiejętności) władz intelektualnych. Tomasz dzieli je na dwie grupy: 1. sprawności odnoszące się do poznania (tzw. sprawności teoretyczne) i 2. sprawności kierujące postępowaniem (tzw. sprawności praktyczne). Interesujące jest, że według Akwinaty intelekt nabywa zarówno sprawności poznawczych teoretycznych, jak i praktycznych, domeną zaś woli są wyłącznie sprawności praktyczne, które jednak mają taką cechę, że nie mogą być użyte źle (takie użycie jest po prostu ich zaprzeczeniem, jak niesprawiedliwość jest zaprzeczeniem sprawiedliwości). Mają więc one pozycję zalet moralnych, czyli cnót.

Katalog tych sprawności u św. Tomasa – zgodnie z naturą samej filozofii – rozpoczyna się od rzeczy najbardziej podstawowych. W dziedzinie sprawności poznawczych intelektu taką najbardziej podstawową jest sprawność pierwszych zasad poznania (*intellectus principiorum*). Nabywamy tej sprawności już we wczesnym dzieciństwie, ucząc się, że jedna rzecz nie jest zarazem drugą rzeczą, iż nie ma stanów pośrednich pomiędzy „być” i „nie być”, że nic nie dzieje się bez przyczyny. Są to

umiejętności tak podstawowe, że z ich funkcjonowania w naszym poznaniu nawet nie zdajemy sobie sprawy. Możemy jednak sobie wyobrazić skutki ich braku; uniemożliwiłyby one jakiegokolwiek poznanie, gdyż myliliśmyby rzeczy ze sobą, nie odróżnialibyśmy fikcji od rzeczywistości, nie potrafilibyśmy wskazać na przyczyny najprostszych zjawisk oraz przewidzieć ich skutków. Sprawność wiedzy (*scientia*) sprowadza się właściwie do umiejętności odpowiadania na pytanie: Co to jest? Jest to pytanie o istotę rzeczy. W odpowiedzi na to pytanie chodzi o wskazanie na tę istotę rzeczy, a nie na jej przypadłość. Jest to zatem umiejętność odróżniania tego, co ważne w danej sprawie, od tego, co nieważne, selekcji materiału poznawczego, jego streszczenia. Mądrość (*sapientia*) – szczególnie wtedy, gdy odnosi się do poznania – jest umiejętnością odpowiedzi na pytanie: dlaczego? Jest więc wskazaniem na przyczyny obserwowanych skutków. Mądrość można więc nazwać sprawnością diagnostyczną lub analityczną, jeśli diagnozę lub analizę będziemy rozumieli jako wskazywanie na zasady lub przyczyny. Tomasz dopowiada, że tak rozumiana mądrość może być cnotą intelektualną, gdy przekracza przedmioty poszczególnych nauk i swoiście je „osądza”. Chodzi o to, że jest to umiejętność człowieka, który będąc np. fizykiem, chemikiem, filozofem lub teologiem potrafi uporządkować dziedzinę, którymi się zajmuje i przypisać je do właściwych aspektów poznania rzeczywistości. Dlatego Tomasz napisał, że głównym zadaniem mędrca jest porządkowanie⁶. Można nawet powiedzieć, że mądrość

⁵ Szerzej na ten temat w książce *Tomasz z Akwinu jako filozof*, Warszawa 2017, s. 52-79.

⁶ Na początku *Summy filozoficznej*. Korzystam z: Święty Tomasz z Akwinu, *Prawda wiary*

jest cnotą „interdyscyplinarną” lub „meta-przedmiotową” (żeby użyć modnych dziś w filozofii terminów).

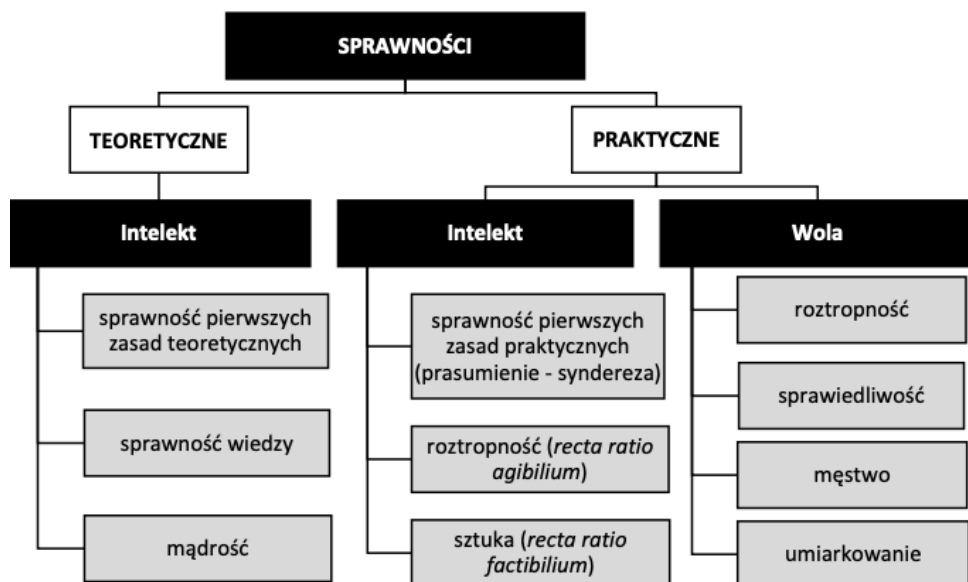
W odniesieniu do postępowania – podobnie – sprawność pierwszych zasad praktycznych (prasumienie, *synderesis*) jest absolutnie podstawowa i niezbędna do normalnego funkcjonowania w życiu i polega po prostu na „chcieniu” dobra i „niechcieniu” zła – przynajmniej dla siebie samego. Chodzi o fundamentalne odróżnienie dobra od zła. Nie jest to jeszcze „cała” moralność, ale budowanie jakiegokolwiek moralności nie jest możliwe bez tej podstawowej umiejętności. Wydaje się więc, że trafnie nazwano po polsku tę sprawność prasumieniem. Kolejną sprawnością intelektu, odnoszącą się do postępowania, jest roztropność (*prudencia*). Nazwano ją nawet w tradycji „właściwą racją postępowania” (*recta ratio agibilium*), gdyż polega ona na doborze odpowiednich środków do osiągnięcia obranego celu. Tomasz pisze, że cel życia człowieka jest obiektywny, nie wymyślamy go sobie, odkrywa go zatem mądrość, jako najważniejsza sprawność teoretyczna. Drogi do tego celu mogą być jednak różne. Ich wybór, a także wybór poszczególnych etapów tych dróg, należy do roztropności. Podobną sprawnością w odniesieniu do wytwarzania jest sztuka (*ars*), przy czym owo wytwarzanie jest tutaj rozumiane bardzo szeroko: stanowi je każde utrwalenie jakiejś myśli w materiale fizycznym. Wytworem sztuki będą więc przedmioty użytkowe, ale także tekst, przemówienie, muzyka, obraz. Sztuka zatem jest tu rozumiana znacznie szerzej niż dzisiejsza „działalność artystyczna”.

Cnoty woli Tomasz z Akwinu ujmuje w cztery grupy, przyporządkowane tzw. cnotom kardynalnym: roztropności, sprawiedliwości, męstwu i umiarkowaniu. Pierwszą rzeczą, która może nas tu zdziwić, to ponowne pojawienie się roztropności, która pojawiła się już poprzednio jako sprawność intelektu. Tomasz nie zmienia swoich wcześniej wyrażonych poglądów, umieszczając roztropność – za pewną tradycją – wśród cnot woli. Podkreśla, że jest to ciągle w istocie swej cnota intelektualna, ale ponieważ kieruje ona ludzkim postępowaniem, a ostateczną instancją decydująca o tym postępowaniu jest wola, więc roztropność stanowi swoisty pas transmisyjny między intelektem i wolą. Możemy z tego punktu widzenia nazwać ją nawet cnotą współpracy intelektu i woli. Tak rozumiana roztropność jest omawiana przez Tomasza bardzo szeroko i właściwie jego *Traktat o roztropności* można by określić jako podręcznik zarządzania. Sprawiedliwość (*iustitia*) jest cnotą regulującą relację między osobami. Polega więc ona na „stałej woli oddania każdemu, co mu się słusznie należy”. Z istoty swej jest to zatem cnota wolitywna, gdyż polega na wspomnianej woli oddania każdemu, tego co mu się należy, ale – widzimy jasno – że akt tej cnoty uzależniony jest od ustalenia, co się komuś od nas słusznie należy. To ustalenie musi być dziełem rozumu. Sprawiedliwość w związku z tym nie może dobrze funkcjonować bez poprawnego działania intelektu. Męstwo (*fortitudo*) i umiarkowanie (*temperantia*) to cnoty odnoszące się w szczególności do uczuć. Męstwo jest przezwycięzaniem strachu, gdy trzeba sta-

wić czoło jakiemuś niebezpieczeństwu, a także jest znoszeniem cierpień, gdy wymaga tego dobro jakiejś osoby lub sprawy. Umiarkowanie reguluje uczucia odnoszące się do przyjemności. Ciekawym akcentem, jaki stawia Tomasz przy okazji omawiania tych dwu ostatnich cnót, są osobowościowe skutki ich posiadania. Może mniej umiarkowania, ale męstwa „nie widać” na co dzień wśród obserwowanych przez nas ludzi. W sytuacjach ekstremalnych okazuje się, że ktoś zachował się mężnie, a ktoś inny stchórzył. Podobnie jest z umiarkowaniem – nie wiemy, czy ktoś, kto nie je słodczy, świadomie się w tym ogranicza, a bardzo lubi słodczy, czy też po prostu ich nie lubi i nie je. Jednakże umiarkowanie owocuje szlachetnością człowieka (*honestas*), swoistą akurat-

nością we wszystkim, „duchową elegancją”, jak szlachetność określił Mieczysław Gogacz⁷. Męstwo z kolei skutkuje wielkoduszością (*magnanimitas*), czyli cnotą, która kieruje człowieka wyłącznie do spraw najwyższej wagi. Łatwo to zrozumieć, gdy uświadomimy sobie, że człowiek mężny, czyli ktoś, kto jest w stanie zaryzykować własnym życiem w obronie osób lub wspólnot, ma w życiu pewną wyraźnie zarysowaną hierarchię celów i wartości. Odróżnia więc rzeczy najważniejsze od tych tylko ważnych, a te od mniej ważnych i mało ważnych. Ostatecznie zabiega wyłącznie o te najważniejsze, co jest istotą wielkoduszości.

Wymienione sprawności i cnoty można przedstawić w następującym schemacie:

⁷ Zob. M. Krasnodębski, *W poszukiwaniu duchowej elegancji*, Chicago–Warszawa 2011, s. 15-16.

Przyglądając się temu schematowi, wyraźnie dostrzegamy, że św. Tomasz głosi hegemonię intelektu w naszym życiu moralnym. To bowiem intelekt nie tylko poznaje otaczającą nas rzeczywistość, ale jest także głównym „autorem” naszych działań. Jest to więc bez wątpienia intelektualizm etyczny, jednak nie taki jak Sokratesa, dla którego rozum był jedynym pryncypium postępowania. Intelektualizm tomistyczny polega na uznaniu wspomnianej hegemonii inte-

lektu wśród władz człowieka. Ten bowiem u Tomasza nie zastępuje woli i nie zwalnia jej z obowiązku wybierania, jednak wszelkie dane do tych wyborów dostarcza intelekt. Bez tego wola jest ślepa. Dysponując danymi intelektualnymi wola może je oceniać, może je odrzucić, zmuszając intelekt do dalszych poszukiwań, lub może się w ogóle nimi nie interesować i motywować się np. uczuciami. Bo to ostatecznie wola „decyduje i ryzykuje”⁸.

Poznanie i postępowanie

Ta hegemonia intelektu przejawia się u św. Tomasza także w opisie struktury ludzkiego postępowania⁹. Akt owego postępowania rozważa kompleksowo, unikając jednostronności, która była udziałem wielu poprzedników Akwinaty, jak choćby wspomnianego Sokratesa, który w intelekcie widział jedyne pryncypium postępowania moralnego, czy Abelarda, który przeakcentował znaczenie intencji czynu, przez co zminimalizował znaczenie jego skutków. Tomasz także – co już wielokrotnie zaznaczono – podziela intelektualizm etyczny w stylu Arystotelesa, przeciwstawiając się tym woluntaryzmowi św. Augustyna, św. Anzelma i wielu innych. Ten woluntaryzm traktował bowiem wolę, władzę decyzyjną, jako władzę dominującą w człowieku,

hegemoną wśród władz ludzkich, uzależniającego od siebie nie tylko władze zmysłowe, lecz także intelekt. W tomizmie jest odwrotnie: tym hegemonem wśród władz ludzkich jest intelekt.

Akt ludzkiego postępowania opisuje Tomasz w ramach swojej filozofii bytu (metafizyki), pytając o jego materię, formę, przyczynę i przypadłość. Materię czynu pojmuje najszerzej, uważając, że jest nią samo podjęcie czynu, jego zaistnienie. Przeciwnieństwem będzie więc tu zaniechanie, niepodjęcie działania. Formą czynu jest jego przedmiot, a więc to, czego dokonaliśmy w ramach tego czynu, czyli jego skutek. Tomasz uważa, że tę formę czynu określa intelekt, podobnie jak jego okoliczności, które w odniesieniu do postępowania mają pozycję przypadłości. Przyczyną aktu

⁸ M. Gogacz, *Szkice o kulturze*, Kraków–Warszawa–Struga 1985, s. 79.

⁹ Chodzi oczywiście o działanie ludzkie (*actus humanus*), a nie wyłącznie działanie człowieka (*actus hominis*). Działania bowiem realizowane przez człowieka mogą być moralnie obojętne, jak trawienie czy spanie, natomiast działania ludzkie (nazywane tu postępowaniem), czyli takie które podejmuje człowiek jako byt rozumny i wolny (osoba), podlegają decyzji człowieka, a co za tym idzie, także ocenom moralnym.

postępowania jest jednak wola, która wybiera cel działania, akceptując lub nie akceptując wskazań intelektu, i podejmuje samo to działanie. Tu jest mniej-

sce na intencję, czy wewnętrzne w woli jej zamierzenie.

Zagadnienia te można zilustrować w poniższej tabeli:

RODZAJ DOBRA MORALNEGO	ELEMENT STRUKTURALNY BYTU	ELEMENT STRUKTURALNY CZYNU	PRZYCZYNA
rodzajowe	materia	działanie (<i>motus</i>)	istnienie (<i>esse</i>)
gatunkowe	forma	przedmiot	intelekt
przypadłościowe	przypadłości	okoliczności	intelekt
celowościowe	przyczyna	cel	wola

Odnosząc te ustalenia do problemu oceny ludzkiego postępowania, Tomasz pisze, że na dobro moralne czynu składają się cztery wymienione elementy¹⁰:

- 1) dobro rodzajowe, ze względu na to, że działanie jest bytem przypadłościowym i wobec tego przysługuje mu dobro jako własność bytu;
- 2) dobro gatunkowe, zależące od przedmiotu postępowania, a ten – jak pamiętamy – zależy od intelektu;
- 3) dobro okolicznościowe, wynikające z okoliczności (mających pozycję przypadłości) dokonywania czynu;
- 4) dobro celowe, zasadzające się na zamierzeniu, jakie wobec czynu ma wola.

Tomasz pisze, że określone działanie może mieć jedną z wymienionych postaci dobra, a niedomagać w innym. Może być na przykład czynność dobra ze względu na swój przedmiot i okoliczności, a będzie się zwracała do niedobrego celu, albo odwrotnie. Jako przykład podaje udzielenie jałmużny dla własnej chwały. Sam

czyn, jego przedmiot, czyli wspomóżenie potrzebującego, także nawet okoliczności jego dokonania mogą być dobre i stosowne, jednak wewnętrzna egoistyczna intencja ofiarodawcy powoduje, że ów czyn nie jest całkowicie dobry pod względem moralnym. Dlatego Tomasz przypomina starą zasadę sformułowaną przez Pseudo-Dionizego, że „każdy jednostkowy brak powoduje zło, podczas gdy dobro zachodzi tylko wtedy, gdy wszystkie jego warunki są spełnione”¹¹. Zasadniczo więc dla Tomasza tylko to działanie jest naprawdę dobre, które ma to poczwórne dobro.

Kluczowa rola intelektu (lub rozumu) w naszym postępowaniu nie powinna nam jednak przysłonić woli, która ostatecznie „decyduje i ryzykuje”. Można więc powiedzieć, że intelekt zachowuje się jak doradca, ekspert, analityk, przygotowujący dane dla decydenta. Jednak to ów decydent, czyli wola w człowieku, podejmuje decyzję i za nią odpowiada. Pamiętamy, że dla Arystotelesa o charakterze ludzkiego po-

¹⁰ *Summa Theologiae*, I-II, 18.

¹¹ *Summa Theologiae*, I-II, 18, a. 4, ad 2. *Quilibet singularis defectus causat malum, bonum autem causatur ex integra causa* (ut Dionysius dicit, IV cap. de Div. Nom.). Podaję w tłumaczeniu o. Feliksa Wojciecha Bednarskiego OP, zob. Św. Tomasz z Akwinu, *Summa teologiczna*, I-II, q. 1–21, t. 9, *Cel Ostateczny, czyli szczęście oraz uczynki ludzkie*, tłum. F. W. Bednarski, Londyn 1963.

stępowania decydował cel. Ten cel, według Tomasza, przyczynuje postępowanie, a władzą, która go określa, jest właśnie wola. I nawet jeśli dobro postępowania człowieka zależy w dużej mierze od intelektu, to jednak dobro i zło moralne decyduje się w woli. Intelekt może błędzić, może się pomylić, może nie być dostatecznie dobrze przygotowany (usprawniony) do kierowania postępowaniem człowieka w takiej lub innej dziedzinie, jednak to wola chce dobra lub go nie chce. Dlatego Tomasz pisze, że samego człowieka ocenia się moralnie na podstawie jego woli – pragnie ona dobra moralnego, czy raczej jej na tym dobru nie zależy.

Skomplikowaną wzajemną zależność intelektu i woli dobrze opisuje dwudziesta pierwsza tzw. teza tomistyczna. Mówi ona, że

wola nie wyprzedza intelektu, lecz postępuje za nim;

pożąda ona w sposób konieczny do tego, co przedstawia intelekt jako dobro zaspokajające całkowicie jej pożądanie;

jednak wybiera w wolny sposób między różnymi innymi dobrami, które jej przedkłada intelekt;

dlatego wybór następuje po ostatnim sądzie praktycznym;

to wola sprawia, że ten sąd jest ostatni¹².

Konkretyzacją tych zasad jest opracowanie przez Jacka Woronieckiego na podstawie Tomaszowego *Traktatu o uczynkach*

schemat podejmowania decyzji¹³. Dobrze obrazuje on zarówno hegemonię intelektu w ludzkim życiu moralnym, jak i wzajemną zależność intelektu i woli w kierowaniu postępowaniem człowieka. Punktem wyjścia tego schematu jest przyjęcie, że akt intelektu zawsze poprzedza akt woli, czyli poznanie jest zawsze przed wybieraniem. Ponadto poznanie polega zawsze na odbieraniu informacji, jest zatem w swej istocie bierne. Po prostu władze poznawcze otwierają się na poznawany przedmiot i chcą uzyskać o nim jak najwięcej informacji. Nie tworzą tych informacji, nie manipulują nimi, tylko się swoiście nimi wypełniają. Aktywnym zareagowaniem na to, co poznane, jest działanie woli – akceptacja, wybieranie, odrzucanie, chcenie. Zawsze jednak kolejność jest taka: najpierw poznanie, potem decydowanie. Wydaje się to oczywiste, jednak w życiu często tak nie jest. Mamy jako ludzie skłonność to szybkiego przerywania procesu nabywania informacji i zastępowania poznawczego skupienia działaniem wyobraźni – marzeniem – jak określił to zjawisko Władysław Tatarkiewicz¹⁴. Prowadzi to do różnych problemów, a czasem nawet życiowych katastrof, bo spróbujemy wejść na wymyślone drzewo, gdy zamiast starannie je obejrzeć i ocenić stan jego konarów, zaczniemy wymyślać, jakie powinno być.

¹² E. Hugon, *Zasady filozofii. Dwadzieścia cztery tezy tomistyczne*, tłum. A. Żychliński, Poznań 1925, s. 146-153.

¹³ J. Woroniecki, *Katolicka etyka wychowawcza*, t. 1, Lublin 1986, s. 104.

¹⁴ „Marzenie jest naturalnym stanem i niewątpliwą potrzebą umysłu ludzkiego. I nie tylko u ludzi młodych i sentymentalnych. Jednakże nie zawsze jest możliwe: to, co istnieje, działa silniej od tego, co nie istnieje, terażniejszość jest na ogół silniejsza od wspomnień i marzeń. Życie praktyczne zmusza nieustannie, by skupiać się na nim i reagować na nie, jeśli nie chcemy utracić swego stanu posiadania”. W. Tatarkiewicz, *Skupienie i marzenie*, w: tenże, *Pisma zebrane*, t. 2, *Droga przez estetykę*, Warszawa 1972, s. 71.

Wspomniany schemat Jacka Woronieckiego rozpoczyna, zgodnie z naturą filozofii, od rzeczy naprawdę podstawowych. Autor nazwał ten etap „przygotowaniem”. Polega ono na tym, że intelekt poznaje jakiś przedmiot i ocenia pozytywnie lub negatywnie (np. jako korzyść lub zagrożenie). Jest to bardzo wstępny „pomysł”. Takich dobrych pomysłów można mieć wiele. Pomysł bowiem sam się nie zrealizuje. Potrzebny jest do tego impuls woli, który nazwano „upodobaniem”. Oznacza ono, że spośród różnych pomysłów jakiś „spodobał się” nam i będziemy próbować go realizować. To upodobanie jest działaniem woli. Uruchamia ono kolejny etap procesu decyzyjnego – zamierzenie. Intelekt na tym etapie intensywnie myśli o swoim pomysle – konkretyzuje zadanie osiągnięcia go, czyli czyni go celem do osiągnięcia. Nazwano to „zamysłem”, który w życie wciela wola, gdy ma „zamiar” zrealizowania go. Teraz następuje szczegółowe rozważenie dróg realizacji powziętego zamiaru. Intelekt „namyśla się” nad sposobami jego reali-

zacji. Decyzja należy do nas, czyli do naszej woli. Jest ona swoiście dwuetapowa: najpierw wola odrzuca możliwości skrajne, niemożliwe do zrealizowania, pozostawiając nam zazwyczaj dwie ewentualności, które stają się przedmiotem „rozmyślenia”, polegającego na zebraniu i rozważeniu wszystkich wad i zalet każdej z nich. Gdy zdecyduje się na którąś z nich, pozostaje nam „wykonanie” powziętych decyzji. Rozum mówi: zabieraj się do roboty! co nazwano słusznie „rozkazem”. Ale ileż to razy próbowaliśmy sobie coś kazać i nic z tego nie wyszło. Wola musi chcieć wykonać ten „rozkaz”, czyli skłonić człowieka do wysiłku. Gdy cel zostanie osiągnięty – jesteśmy zadowoleni (tutaj Woroniecki odwraca kolejność aktów intelektu i woli i podkreśla, że wola pierwsza cieszy się z uzyskania zamierzonego celu, nie oglądając się tym razem na intelekt). Rozum jednak podchodzi do sprawy bardziej chłodno i ocenia przebieg działania i jego skutki.

Opisany proces podejmowania decyzji można ująć w tabeli:

	ROZUM	WOLA
A. PRZYGOTOWANIE		
1	Pomysł osiągnięcia przedmiotu (jako dobrego) lub uniknięcia go (jako złego)	Upodobanie w przedmiocie (lub niechęć do niego)
B. ZAMIERZENIE		
2	Zamysł - myśl o przedmiocie jako celu	Zamiar osiągnięcia go
3	Namysł - rozważenie środków do osiągnięcia celu	Przyzwolenie na użycie jednych środków, a odrzucenie innych
4	Rozmysł - rozsądzenie między środkami	Wybór jednego z nich
C. WYKONANIE		
5	Rozkaz - postanowienie, czyli zarządzenie czynu	Wykonanie czynne
6	INNE WŁADZE: Wykonanie bierne	
7	Osąd przebiegu wszystkich czynności	Zadowolenie z osiągniętego celu

Prasumienie i sumienie

Dotychczas omawiane kryteria postępowania były swoiście zewnętrzne. Cztery warunki dobra moralnego czynu łatwo obserwować z zewnątrz, są one niejako obiektywne i choć możemy je odnieść do siebie samego, to zawsze wtedy stajemy niejako obok i staramy się z pozycji obserwatora zobiektywizować ocenę swojego postępowania. Nie inaczej jest z procesem podejmowania decyzji ujętym w omówionym schemacie, skonstruowanym z pozycji obserwowanych skutków, a nie wewnętrznego zmagania się z kolejnymi etapami procesu decyzyjnego. A jednak dla człowieka najważniejszy jest „mechanizm” podejmowania własnych decyzji. To one bowiem sprawiają wahanie przed ich podjęciem, niepewność w trakcie wykonywania i niepokój o ostateczny wynik po wykonaniu. „Miejscem”, gdzie to wszystko się dzieje, jest sumienie. Celowo napisano wyraz „miejsce” w cudzysłowie, ponieważ sumienie nie jest jakąś osobną władzą człowieka czy nawet przypadłością. Dla Tomasza z Akwinu jest ono sądem intelektu na temat naszego postępowania¹⁵. A jest to sąd szczególny, gdyż jego zadaniem jest zastosowanie ogólnych norm moralności do konkretnego działania w jakiejś jednostkowej sytuacji, z jej uwarunkowaniami „tu i teraz” i w niekiedy ogromnie skomplikowanych okolicznościach, a czasem także przy braku dostatecznej liczby danych. Jednak nie mamy innego wyjścia: jesteśmy zdani na nasze sumienie. Wiedział dobrze o tym

Akwinata, gdy w swojej etyce ocenę moralną konkretnego czynu ludzkiego całkowicie uzależnił od jego zgodności z sumieniem, nawet błędnym, niedoinformowanym, błędzącym. Determinacja, z jaką to czynił, nie powinna nas jednak zmylić; Tomasz nie głosił subiektywizmu moralnego, gdyż z mocą podkreśla, że jesteśmy także odpowiedzialni za „kształt” swego sumienia. Co więcej, uważa, że pewnych rzeczy nie można usprawiedliwiać zgodnością z własnym błędnym sumieniem, gdyż są one znane wszystkim i ich nieznanie nie usprawiedliwia człowieka. Tak jest z normami prawa naturalnego oraz obowiązkami stanu (np. zawodowymi).

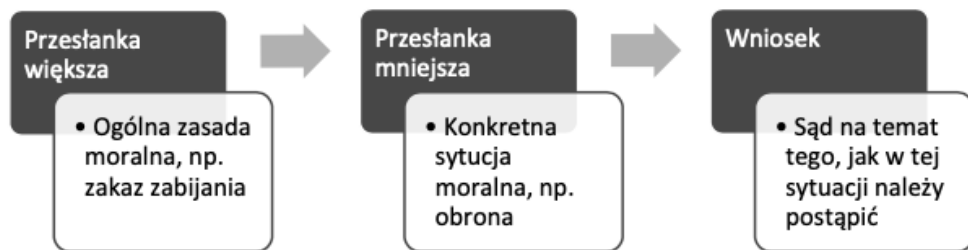
Wspominano już, że podstawą sądu sumienia jest sprawność odróżniania dobra od zła, którą nazywa się z grecka synderezą lub po polsku prasumieniem. Jest to umiejętność fundamentalna, tak podstawowa, że bez niej jest możliwe nie tylko funkcjonowanie moralne, lecz i funkcjonowanie w ogóle. Stanie się to oczywiste, gdy wyobrazimy sobie, że ktoś nie odróżnia tego, co mu szkodzi, od tego, co jest dlań korzystne. Wskazuje to na brak podstawowego dla każdej istoty żywej instynktu samozachowawczego. Prasumienie jednak – jak już wspomniano – stanowi fundament moralności, ale nie jest wystarczające, aby moralnie postępować. Bo nie wystarczy chcieć dobrze, trzeba bowiem jeszcze wiedzieć, co jest dobre. Ta wiedza zastosowana do nasze-

¹⁵ Szerzej na temat Tomaszowej koncepcji sumienia można przeczytać w: J. Krokos, *Sumienie jako poznanie. Fenomenologiczne dopełnienie Tomaszowej nauki o sumieniu*, Warszawa 2004 oraz J. Zatorowski, *Synderesis et conscientia. Koncepcja podmiotowej normy moralnej w tekstach Tomasza z Akwinu – jej źródła i kontynuacje*, Warszawa 2013.

go działania jest właśnie sumieniem. Wskazuje na to nawet etymologia tego słowa, wszak „sumienie” oznacza „z umienia”, czyli z pewnej wiedzy¹⁶. Oznacza ono dla Akwinaty „samo działanie, które stanowi zastosowanie pewnej sprawności lub pewnej wiedzy do jakiegoś jednostkowego działania”¹⁷. Warto tu zwrócić uwagę, że Tomasz dostrzega w obrębie aktu sumienia różne sprawności (nie tylko więc sprawność pierwszych zasad postępowania) i różne rodzaje wiedzy (w zależności – jak należy mniemać – od rodzaju wykonywanej czynności). Mieczysław Gogacz uważa, że prawidłowy sąd moralny uwarunkowany jest przez trzy pryncypia: prasuwanie, jako skierowanie do dobra, kontemplację, jako miłujące i zaangażowane poznawanie prawdy, i mądrość, jako wskazanie na dobro z pozycji poznanej prawdy¹⁸.

Działanie sumienia odbywa się w trzech zasadniczych porządkach. Święty Tomasz pisze, że sumienie

o czymś zaświadcza, do czegoś pobudza lub zobowiązuje, wreszcie usprawiedliwia lub oskarża¹⁹. Sumienie bowiem kieruje naszym postępowaniem, podpowiadając nam, jak powinniśmy postąpić, czuwa nad naszym postępowaniem „w czasie terażniejszym”, a gdy już coś zrobimy, to ocenia nasze postępowanie. Pierwszą i ostatnią z wymienionych funkcji sumienia nazwano w późniejszej tradycji „sumieniem przeduczynkowym” i „sumieniem pouczykowym”. Sumienie przeduczynkowe działa zgodnie z metodą naukowego poszukiwania (*via investiendi*), czyli z zasad wyprowadza wnioski. Sąd takiego sumienia jest więc wynikiem dedukcji, którą Mieczysław A. Krąpiec nazywa nawet „sylogizmem moralnym”²⁰. Polega ona na tym, że ogólne zasady moralne nasz rozum zastosowuje do konkretnej sytuacji, w jakiej się znaleźliśmy. Wynik tego „zastosowania” jest wnioskiem rozumowania, czyli sądem sumienia. Można ten sylogizm przedstawić następująco:

¹⁶ Podobna etymologia zachodzi także w języku łacińskim, wyraz *conscientia* Akwinata wyjaśnia jako cum *alio scientia*, czyli „z jakiejś wiedzy”. *Summa Theologiae* I-II, q. 79, a. 13, co. Zwrócić można uwagę, że w językach nowożytnych ta prawidłowość została zachowana: *syneidos, conscientia, Gewissen, sowiesť*.

¹⁷ *De veritate* q. 17, a. 1, co. „Nominat ipsum actum, qui est applicatio cuiuscumque habitus vel cuiuscumque notitiae ad aliquem actum particularem”.

¹⁸ M. Gogacz, *Ku etyce chronienia osób. Wokół podstaw etyki*, Warszawa 1991, s. 172-177; tenże, *Wprowadzenie do etyki chronienia osób*, Warszawa 1998, s. 11-14.

¹⁹ *Summa Theologiae*, I, q. 79, a. 12 c.

²⁰ M. A. Krąpiec, *Ja-człowiek*, wyd. 5, Lublin 1991, s. 313.

Odwrotna sytuacja jest wtedy, gdy sumienie ocenia nasze już dokonane działania. Funkcjonowanie sumienia przypomina wtedy rozumowanie indukcyjne („od szczegółu do ogółu”). Tomasz mówi, że gdy oceniamy działanie już dokonane, posługujemy się metodą konstruowania sądów (*via iudicandi*), czyli z obserwowanych skutków wyprowadzamy ogólne zasady. Ocena negatywna naszego postępowania rodzi się wtedy, gdy zasady postępowania, jakie można by wyprowadzić na podstawie naszych działań są niezgodne z normami moralności.

W swoim działaniu rozum ludzki może popełniać błędy – i to zarówno we

wnioskowaniu dedukcyjnym, jak i indukcyjnym. W odniesieniu do moralności przekłada się to na błędy sumienia. Tomasz dość dużo miejsca im poświęca, rozważając zawinioną i niezawinioną ignorancję człowieka, o czym już wspomniano. Oczywiście, nasze postępowanie ostatecznie zależy od woli, która może kierować się sądem sumienia, ale można także go zignorować, np. pod wpływem emocji – pożądania lub strachu. Wszystko to powoduje, że kierowanie naszymi działaniami jest dość złożone – podobnie złożone jest ich późniejsze ocenianie.

* * *

Etykę Tomasz – jak wspomniano – chętniej określa jako „filozofię moralną”, przez co zdaje się wskazywać na fakt, że chodzi tu o naukę o moralności, która stanowi integralną część filozofii. Jako taka traktuje o zasadach (pryncypiach), w przypadku etyki są to zasady wyboru dobra moralnego. W ten sposób Akwinata określa przedmiot etyki. Jest on różny od przedmiotów innych dyscyplin filozoficznych. Możemy więc powiedzieć, że etyka jest autonomiczna pod względem przedmiotu. Współcześnie szeroko podejmowany był temat autonomii etyki lub nawet jej „niezależności” od innych nauk i nawet od samej filozofii. Zwolennicy tych ujęć szukali dla etyki jej własnych punktów wyjścia i wskazywali na tzw. doświadczenie moralności lub nawet obyczajowość jako na źródła filozoficznej nauki o moralności. Tomasz widzi to nieco inaczej; punktów wyjścia

refleksji etycznej upatruje w filozofii pierwszej (metafizyce) oraz w filozofii człowieka (antropologii filozoficznej). Etyka w jego ujęciu jest autonomiczna przedmiotowo, lecz metodologicznie zależna jest od metafizyki i antropologii.

Jeśli chodzi o antropologiczne podstawy etyki to są nimi, według Tomasza, konsekwencje natury człowieka jako bytu osobowego. Przy czym warto zaznaczyć, że temat osoby i relacji osobowych wykracza poza filozofię człowieka, gdyż osoba jest także Bóg, który nawiązuje z innymi osobami relacje osobowe. W ramach filozofii człowieka badamy te konsekwencje bycia osobą, które odnoszą się do bytu ludzkiego. Wpływają one bowiem w sposób zasadniczy na ludzką moralność. Są to: jednostkowość, rozumność, wolność oraz wspomniane już relacje osobowe. Konsekwencjami tej osobowej struktury w człowieku jest

posiadanie intelektu i woli, co przekłada się na poznanie intelektualne i wolne decydowanie. Sam „mechanizm” postępowania, które jest zawsze jednostkowe

i indywidualne, wyjaśnia Akwinata sumieniem, które w jego etyce stanowi podmiotowe pryncypium moralności.

Anthropological foundations of ethics

Keywords: ethics, human person, Thomas Aquinas, intellect, will, conscience

The belief in the uniqueness of man was shared by many philosophers who have represented different ways of thinking. Plato recognized man as a soul imprisoned in the body. The world of gods and ideas was the homeland of the soul, whereas soul was only a pilgrim in earthly world. Using empirical cognition in accordance with a methodology Aristotle claimed that a man is a rational animal. This rationality was so special to Aristotle that he regarded it as divine. Thomas Aquinas inherits the Aristotelian tradition, enriched by the views of Cicero, Augustine and Arab philosophers. Ethics is most often described as „moral philosophy”, which seems to indicate that it is about the science of morality, which is an integral part of philosophy. As such, it deals with principles. In the case of ethics these are the principles of choosing the moral good. In this way Aquinas defines the subject of ethics. It is different from the subjects of other philosophical disciplines. In Aquinas's approach, ethics is autonomous in terms of subject, but methodologically it depends on metaphysics and anthropology. Also, the starting points of ethical

reflection lies in first philosophy (metaphysics) and human philosophy (philosophical anthropology).

According to the anthropological foundations of ethics, these are, according to Thomas, some consequences of human nature as a personal being. At the same time, it is worth noting that the topic of a person and personal relationships goes beyond human philosophy, because God is also a person who establishes personal relationships with other persons. As part of human philosophy, we examine the consequences of being a person that relate to human existence. They have a significant impact on human morality. These are: individuality, rationality, freedom and the already mentioned personal relationships. The consequences of this personal structure in man is having intellect and will, which results in intellectual cognition and free decision making. The very „mechanism” of action, which is always individual, is explained by Aquinas by the means of his concept of conscience, which in his ethics is the subjective principle of morality.

Bibliografia

1. Andrzejuk A., *Tomasz z Akwinu jako filozof*, wyd. 2, Warszawa 2019.
2. Gogacz M. (red.), *Subsystemacja i osoba według św. Tomasza z Akwinu*, seria: Opera Philosophorum Medii Aevi, t. 8, Warszawa 1987.
3. Gogacz M., *Ku etyce chronienia osób. Wokół podstaw etyki*, Warszawa 1991.
4. Gogacz M., *Szkice o kulturze*, Kraków–Warszawa–Struga 1985.
5. Gogacz M., *Wprowadzenie do etyki chronienia osób*, Warszawa 1998.
6. Goszcz K., Andrzejuk A., *Norma personalistyczna jako sposób ochrony osób w książce „Miłość i odpowiedzialność” Karola Wojtyły*, w: *Ochrona życia i zdrowia człowieka w nauczaniu Jana Pawła II*, red. J. Czartoszewski, Warszawa 2006, s. 185-191.
7. Hugon E., *Zasady filozofii. Dwadzieścia cztery tezy tomistyczne*, tłum. A. Żychliński, Poznań 1925.
8. Kaczorek M., *Teoria osoby w „Summa Theologiae” św. Tomasza z Akwinu*, w: Opera Philosophorum Medii Aevi, t. 8, red. M. Gogacz, Warszawa 1987, s. 107-195.
9. Kapusta J., *Plus minus. Podręcznik myślenia*, Poznań 2014.
10. Krasnodębski M., *W poszukiwaniu duchowej elegancji*, Chicago-Warszawa 2011.
11. Krąpiec M. A., *Ja-człowiek*, wyd. 5, Lublin 1991.
12. Krokos J., *Sumienie jako poznanie. Fenomenologiczne dopełnienie Tomaszowej nauki o sumieniu*, Warszawa 2004.
13. Tatarkiewicz W., *Skupienie i marzenie*, w: tenże, *Pisma zebrane*, t. 2, *Droga przez estetykę*, Warszawa 1972.
14. Tomasz z Akwinu, *Prawda wiary chrześcijańskiej*, t. 1. tłum. Z. Włodek i W Zega, Poznań 2003.
15. Tomasz z Akwinu, *Quaestiones disputate De veritate*, w: <http://www.corpusthomisticum.org/> [sierpień 2019].
16. Tomasz z Akwinu, *Summa Teologiczna*, I-II, q. 1 – 21, t. 9, *Cel Ostateczny, czyli szczęście oraz uczynki ludzkie*, tłum. F. W. Bednarski, Londyn 1963.
17. Wojtyła, *Miłość i odpowiedzialność*, Lublin, 1986.
18. Woroniecki J., *Katolicka etyka wychowawcza*, t. 1, Lublin 1986.
19. Zatorowski J., *Synderesis et conscientia. Koncepcja podmiotowej normy moralnej w tekstach Tomasza z Akwinu – jej źródła i kontynuacje*, Warszawa 2013.

Nota o Autorach

Artur Andrzejuk – prof. dr hab., prof. zwyczaj. Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego (UKSW), na którego Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej kieruje Katedrą Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej oraz Sekcją Historii Filozofii. Autor szeregu publikacji z zakresu filozofii i teologii średniowiecznej, tomizmu, etyki i klasycznej filozofii człowieka. Interesuje się problematyką uczuć, sprawności i cnót moralnych, relacji osobowych. Jest uczniem Profesora Mieczysława Gogacza. Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7926-4070>

Izabella Andrzejuk – dr, do roku 2017 wykładowca w Wyższej Szkole Stosunków Międzynarodowych i Amerykanistyki oraz Wyższej Szkole Komunikowania, Politologii i Stosunków Międzynarodowych w Warszawie. Jest autorką ponad sześćdziesięciu artykułów o tematyce filozoficznej. Zainteresowania naukowe: historia filozofii (arystotelizm, tomizm, filozofia polska); filozofia, etyka, klasyczna teoria człowieka, filozoficzne podstawy mistyki. Napisała książkę pt. *Filozofia przyjaźni. Tomasz z Akwinu* (Warszawa 2007). Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4961-2580>

Tomasz Ćwiertniak – mgr filozofii i politologii, absolwent Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Magisterium z politologii uzyskał w 2011 r. na podstawie pracy „Człowiek, społeczeństwo, państwo w myśli o. M.A. Krąpca” (promotor: prof. dr hab. Wojciech Kaute), zaś magisterium z filozofii w 2018 r. na podstawie pracy „Tomizm konsekwentny Mieczysława Gogacza na tle dziejów tomizmu” (promotor: prof. zw. dr hab. Andrzej Noras). Obecnie doktorant w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, gdzie przygotowuje rozprawę poświęconą analizie porównawczej tomizmu egzystencjalnego M.A. Krąpca i tomizmu konsekwentnego M. Gogacza. Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9515-6168>

Richard Fafara – dyplom magistra i doktora filozofii zrobił na Uniwersytecie w Toronto (Kanada). Studiował również na Sorbonie w Paryżu oraz Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Jest autorem, m.in., monografii *The*

Malebranche Moment: Selections from the Letters of Étienne Gilson & Henri Gouhier (1920-1936).

Mieczysław Gogacz – prof. zw. dr hab., emerytowany profesor Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego (dawnej Akademii Teologii Katolickiej). Stworzył konsekwentną odmianę tomizmu egzystencjalnego. W jego ramach broni teorii aktu istnienia i zasady niesprzeczności, tezy o odrębności i wewnętrznej jedności jednostkowych bytów oraz wynikającego z tych twierdzeń realizmu i pluralizmu bytowego. Zaproponował szereg doprecyzowań w dyscyplinach filozoficznych, takich jak filozofia bytu, antropologia filozoficzna, etyka i pedagogika. Formułował podstawy etyki zawodowej lekarza, żołnierza, funkcjonariusza Straży Granicznej; wykładał te etyki na AM, WAT i UW. Uczestniczył w debatach publicznych na temat ochrony życia, etyki zawodowej, racji stanu, polityki kulturalnej i naukowej państwa. Wykaz publikacji M.Gogacza obejmuje prawie 1000 pozycji.
Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0517-0781>

Natalia Herold – mgr, absolwentka prawa i administracji na Uniwersytecie Gdańskim (lic.) i Uniwersytecie Warszawskim (mgr). Jest sekretarzem Zarządu Naukowego Towarzystwa Tomistycznego. Interesuje się filozofią klasyczną, a w niej szczególnie etyką i pedagogiką. Publikuje w „Roczniku Tomistycznym”.
Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4761-9495>

Stanisław Janeczek – ks. prof. dr hab. Profesor Wydziału Filozofii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Swoje badania koncentruje przede wszystkim na historii filozofii nowożytnej, zwłaszcza wieku XVII i XVIII, historii filozofii polskiej XVIII i XX w. i historii oświaty. Zajmuje się też dziejami filozofii w środowisku KUL oraz redaguje monumentalną serię wydawniczą pt. *Dydaktyka Filozofii*.
Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3458-8634>

Krzysztof Kalka – dr hab. prof. nadzwyczajny Państwowej Uczelni Stanisława Staszica w Pile. Zajmuje się badaniami dotyczącymi wzajemnych relacji wykształcenia i wychowania. Autor wielu publikacji z zakresu filozofii średniowiecznej, teologii, antropologii, etyki, etyki zawodowej. Interesuje się problematyką sprawności moralnych, etyką zawodową, relacjami. Jest uczniem Profesora Mieczysława Gogacza.

Marcin Karas – prof. dr hab., historyk filozofii - pracuje w Zakładzie Filozofii Polskiej Instytutu Filozofii UJ. Prowadzi badania z historii idei i z filozofii średniowiecznej, jest autorem ponad 180 publikacji. Ostatnio zajmuje się głównie kosmologią wczesnonowożytną i filozofią dziejów. Opublikował m.in. książki: *Koncepcja czasu w pismach Williama Ockhama* (Kraków 2003), *Natura i struktura wszechświata w kosmologii św. Tomasza z Akwinu* (Kraków 2007), a także prace: *Z dziejów Kościoła. Ciągłość i zmiana w Kościele rzymskokatolickim w XIX i XX wieku* (Sandomierz 2008), *Integryzm Bractwa Kapłańskiego św. Piusa X* (Kraków 2008), czy też *Historiozofia Teilharda de Chardin wobec tradycyjnej myśli chrześcijańskiej* (Kraków 2012), liczne artykuły (45) oraz przekłady (43).

Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2288-9512>

Marian Kowalski – absolwent germanistyki w Instytucie Germanistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Tam również kontynuuje studia jako doktorant. W kręgu jego zainteresowań badawczych są zagadnienia z pogranicza lingwistyki i filozofii, zwłaszcza z filozofii św. Tomasza z Akwinu. Podejmował studia porównawcze metafizyki Tomasza z fenomenologią Edyty Stein.

Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3783-256X>

Marian Kryk – absolwent Wydziału Prawa i Administracji UMCS oraz Wydziału Filozofii KUL Jana Pawła II na kierunku Retoryka Stosowana. Doktorant na Wydziale Filozofii w Katedrze Filozofii Kultury i Sztuki KUL Jana Pawła II. Przygotowuje rozprawę pod kierunkiem prof. dra. hab. Piotra Jaroszyńskiego dotyczącą personalistycznej koncepcji kultury w ujęciu o. Jacka Woronieckiego. Interesuje się myślą o. J. Woronieckiego, metafizyką i antropologią filozoficzną.

Andrzej T. Kubanowski – doktor nauk teologicznych, specjalista z zakresu teologii moralnej i bioetyki, nauczyciel akademicki na Wydziale Teologicznym UMK w Toruniu, zawodowy copywriter. Członek Stowarzyszenia Teologów Moralistów, Polskiego Towarzystwa Teologicznego, Naukowego Towarzystwa Tomistycznego, Dobrzyńskiego Towarzystwa Naukowego i Pracowni Tomizmu Biblijnego UMK. Autor kilkunastu artykułów z zakresu teologii moralnej Tomasza z Akwinu i chrystianologii moralnej. Do jego zainteresowań badawczych należą tomizm biblijny, średniowieczna etyka i teologia moralna, antropologia teologiczna i filozoficzna, antropologiczne podstawy bioetyki.

Dawid Lipski – dr, stopień doktora nauk humanistycznych uzyskał w 2014 r. na podstawie rozprawy *Spór między Tomaszem z Akwinu i Janem Peckhamem o jedność formy substancjalnej w człowieku. Źródła i konsekwencje*. Stypendysta Funduszu Stypendialnego i Szkoleniowego (Liechtenstein), Fundacji Lanckorońskich z Brzezia (Londyn) oraz Deutscher Akademischer Austausch Dienst (Kolonja). Redaktor w czasopiśmie „Pro Fide, Rege et Lege”, oraz w „Roczniku Tomistycznym”. Adiunkt w Wyższej Szkole Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie.
Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2136-0622>

Maciej Nowak – urodzony 24 kwietnia 1997 roku, ukończył II Liceum Ogólnokształcące imienia Stefana Żeromskiego w Tomaszowie Mazowieckim. W 2016 roku rozpoczął studia na Politechnice Warszawskiej na kierunku Elektrotechnika. Później postanowił zrealizować swoje zainteresowania i został studentem filozofii na Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej UKSW. Interesuje się filozofią analityczną, historią filozofii i muzyką.

Ewa Agnieszka Pichola – mgr, absolwentka Wydziału Filozofii Chrześcijańskiej UKSW. Obecnie doktorantka, kontynuuje badania w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Przygotowuje rozprawę, w której analizuje dorobek Dietricha von Hildebranda z perspektywy obecności wątków modernistycznych w pismach niemieckiego fenomenologa. Interesuje się zagadnieniami z pogranicza metafizyki i psychologii, a dokładnie filozoficznych podstaw koncepcji psychologicznych i antropologicznych aspektów prawdy. Publikuje, uczestniczy w konferencjach, tłumaczy w j. angielskim.
Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6078-7384>

Magdalena Płotka – dr hab, prof. Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Kierownik (p/o) Katedry Historii Filozofii Polskiej. Z-ca redaktora naczelnego Rocznika Tomistycznego. Zainteresowania naukowe skupiają się wokół średniowiecznej filozofii praktycznej, historii filozofii polskiej w XV i XVI wieku, paleografii łacińskiej oraz filozofii współczesnej. Jest autorką książki *Metafizyka i semantyka. Filozofia Jana Wersora* (Warszawa, 2013) oraz *Filozofia jako praktyka. Myśl krakowskiego praktycyzmu w XV i XVI* (Warszawa 2016). Publikuje w „Rocznikach Filozoficznych”, „Edukacji filozoficznej”, „Filo-sofiji”, „Roczniku Tomistycznym” i in.
Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6993-2178>

Marek Prokop – dr, historyk filozofii, bibliotekoznawca, arabista. Studiował historię filozofii w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie w latach 1969-1974, zakończone magisterium u prof. M. Gogacza. Doktoryzował się ze średniowiecznej filozofii arabskiej u prof. M.-T. d'Alverny na Uniwersytecie w Poitiers w 1978 roku. Po doktoracie kierował działem rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu (do 1991). Od 1995 r. jest pracownikiem naukowym Zakładu Biografistyki Polonijnej PUNO. W 2009 r. opublikował zbeletryzowaną opowieść o filozofii, zbudowaną na kanwie podróży do różnych krajów, kultur i środowisk, zatytułowaną *Podróże z Awicenną*.

Peter Redpath – jest rektorem Adler-Aquinas Institute; jest również dyrektorem Aquinas School of Leadership, kierownikiem studiów tomistycznych w Holy Apostles College and Seminary (USA); a także aktywnym badaczem na Uniwersytecie Abat Oliba w Barcelonie (Hiszpanii).

Kacper K. Sakowicz – doktorant na Wydziale Filozofii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL). Stypendysta Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (2015/2016), Laureat Złotej Nagrody im. Prof. Mieczysława Gogacza za pracę maderską oraz laureat programu stypendialnego im. Prof. Stefana Swieżawskiego. Jego zainteresowania filozoficzne ogniskują się wokół metafizyki i filozofii społecznej. Jest uczniem księdza Profesora Andrzeja Maryniarczyka.
Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4721-3762>

Marcin Sieńkowski – kapłan diecezji łękiej, doktor nauk humanistycznych w zakresie filozofii, prefekt i wykładowca przedmiotów filozoficznych w Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Łękiej, interesuje się metafizyką, filozofią religii, relacją wiara-rozum i problematyką powołania, jest uczniem prof. dra hab. Piotra Jaroszyńskiego i absolwentem Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.
Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0679-5006>

Marcin Trepczyński – dr, adiunkt w Zakładzie Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej Instytutu Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego, członek zespołu dr Magdaleny Bieniak przygotowującego edycje krytyczne *Quaestiones Theologiae* Stefana Langtona i studia dot. twórczości tego myśliciela (<http://langton.uw.edu.pl>). Autor publikacji m.in. z zakresu XII- i XIII-wiecznej filozofii, logiki i teologii, w tym książki *Ścieżki myślenia Alberta Wielkiego i Tomasza z Akwinu*, a także edukacji filozoficznej. Od 2019 r.

redaktor naczelny Edukacji Filozoficznej. Uczeń prof. Mieczysława Boczara i dr. Adama Górniaka.

Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0612-2597>

Jerzy Tupikowski – ks. dr hab., profesor Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu. Badania naukowe koncentruje na metafizyce, zwłaszcza w jej nurcie klasycznym (realistycznym) oraz na teologii naturalnej. Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1086-5000>

Marcin Worek – absolwent studiów filozoficznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Współpracownik katolickiego czasopisma dla młodych „Adeste”, autor artykułów dotyczących problematyki filozoficznej, antropologicznej i teologicznej. Reprezentant lubelskiego oddziału fundacji „Deo et Patriae” im. o. prof. Mieczysława A. Krąpca. Swoje zainteresowania naukowe skupia wokół realizmu filozoficznego, tomizmu, zagadnień metafizycznych i metaprzmiotowych.

Michał Zembrzuski – dr, asystent w Katedrze Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej Wydziału Filozofii Chrześcijańskiej UKSW. Pracę doktorską poświęcił tematyce zmysłów wewnętrznych w koncepcji św. Tomasza z Akwinu. Interesuje się problematyką epistemologiczną w starożytności i średniowieczu, a szczególnie problematyką pamięci i teorią intelektu możliwościowego i czynnego. Jest współredaktorem książek w serii „Opera Philosophorum Medii Aevii”. W jej ramach w 2012 opublikował autorską monografię zatytułowaną: *Tomasz z Akwinu. Komentarz „O pamięci i przypominaniu”*. Najnowsza jego publikacja to: *Filozofia intelektu. Tomasz z Akwinu koncepcja intelektu możliwościowego i czynnego*, „Liberi libri”, Warszawa 2019, stron 404.

Nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4647-479X>